ЧР
Д 58

1424/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДОВБНЯ Людмила Еммануїлівна

СЕМАНТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СПІЛЬНОСЛОВ"ЯНСЬКИХ СЛІВ У РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Спеціальності: 10.02.01 – російська мова
10.02.02 – українська мова

Л. Довб

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київський педагогічний
інститут ім. О.М. Горького
БІБЛІОТЕКА

Київ – 1993

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100313008

Робота виконана на кафедрі загальної, української та російської філології Київського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Науковий керівник – доктор філологічних наук,
професор Кочерган М.П.

Офіційні опоненти : доктор філологічних наук,
професор Пилинський М.М.,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Шумарова Н.П.

Провідна установа – Київський державний економічний університет.

Захист дисертації відбудеться " ---- " --------- 1993р. о ----- год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К II3.0I.03 в Українському державному педагогічному університеті ім. Михайла Драгоманова /м.Київ – 30, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці педагогічного університету.

Автореферат розіланий " ---- " -------- 1993р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Вишневська Г.П.

Питанням семасіології присвячено немало праць вітчизняних та зарубіжних мовознавців. Проблема значення слова – об"єкт наукових інтересів О.О.Потебні, Г.Пауля, В.В.Виноградова, С.Ульмана, Л.В.Щерби, В.М.Русанівського, О.О.Тараненка, М.П.Кочергана, Н.Д.Арутюнової, В.Г.Гака, В.М.Телії та інших. Ними розроблені загальні та часткові питання теорії семантики слова, серед яких досить важлива роль належить аспекту вторинної номінації. Історію дослідження переносного значення умовно можна розподілити на три етапи: початковий, для якого характерний розгляд лексико- семантичного варіанта / ЛСВ / як загально - філологічної, а не суто лінгвістичної категорії / Арістотель, Цицерон та інші /; період формування лінгвістичних поглядів на значення слова, творення специфічно мовної теорії семантики слова / О.О.Потебня, Г.Пауль, М.М.Покровський, В.В.Виноградов, С.Ульман, П.Гіро / і сучасний рівень, пов"язаний з аналізом семної структури ЛСВ / Д.М.Шмельов, В.Г.Гак, В.М.Телія, В.М.Русанівський та інші / . У цьому ракурсі досить грунтовно досліджено природу семантично похідних найменувань, механізм формування яких зумовлений їх семною організацією, а також наявністю певних зв"язків і відношень між реаліями позамовної дійсності. Значно меншою мірою акцентувалась увага на питаннях порівняльно-історичної семасіології. При всій своїй актуальності, теоретичній та практичній важливості цей напрям залишається недостатньо розробленим.

У реферованому дисертаційному дослідженні втілено намір описати історію семантичної трансформації спільнослов"янських за походженням слів у російській літературній мові в їх співвіднесеності з генетично спорідненими словами української мови. Матеріалом для дослідження послужили іменники, прикметники

та дієслова із списку слів, що виражають поняття, представлені М.Сводешем[I], згідно з висновками якого у будь-якій мові є лексеми на означення не залежних від культурної історії нації реалій: назви частин тіла людини і тварин / серце, ніс, рука, коліно, нога, зуб, волос, голова, язик, око, печінка, живіт.../, назви деяких тварин / риба, пес, вош, птах /, рослин та їх частин / дерево, лист, сім"я, корінь, кора /, назви деяких предметів, речовин та явищ / попіл, вода, дощ, вогонь, камінь ... / , деяких продуктів харчування / м"ясо, жир, яйце / , небесних світил / місяць, сонце, зірка / , окремих антропологічних понять / людина, чоловік, жінка /, назви форм і величин / довгий, великий, круглий, повний, малий /, основних кольорів / білий, чорний, жовтий, зелений /, елементарних якостей та оцінок / новий, сухий, холодний, хороший ... /, назви основних дій і процесів іти, горіти, летіти, кусати, пити, убивати ... / , певних фізичних, фізіологічних та психічних станів / лежати, сидіти, стояти, спати, глядіти, говорити, умирати ... /, деяких кількостей і величин / один, два, багато /, а також категорії дейктичних і прономінальних слів та заперечень / цей, той, хто, що, не ... /.

У семантичному плані лексика основного словникового фонду зазнає досить значних семантичних змін, які пояснюються інтра- та екстралінгвістичними чинниками. Ці зміни у двох споріднених мовах далеко не завжди ідентичні. Аналіз значень слів, що є назвами понять із списку М.Сводеша, дозволяє виділити спіль-

[I] Сводеш М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов / / Новое в лингвистике. - М., 1960. - С. 23- 52; Сводеш М.К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании // Там же. - С. 5[illegible] - 87.

ні закономірності розвитку семантичних систем споріднених мов, а також відмінності, зумовлені наявністю національно-культурного компонента у семантичних структурах номінативних одиниць. Необхідністю з"ясування найзагальніших тенденцій у семантичному розвитку слів визначається вибір об"єкта дисертаційного дослідження.

Створена лінгвістами теорія вторинного значення, що грунтується на осмисленні структури семеми слова й аналізі механізмів формування семантично похідних найменувань, не охоплює всього комплексу існуючих в історичній семасіології проблем. Залишаються не повністю розробленими питання розвитку семантичних структур слів, що походять від однієї прамови, у двох близькоспоріднених мовах. Немає цілісного опису зіставної семантики східнослов"янських мов у діахронічному аспекті. Недостатнім вивченням вказаної проблеми зумовлена актуальність дисертаційного дослідження, оскільки визначення характеру й ступеня семантичної співвіднесеності слів, що сягають одного архетипу і функціонують у лексичних системах різних мов, має важливе значення для глибшого осмислення семантичних структур слів російської та української мов.

Мета дисертаційного дослідження - простежити, як у процесі історичного розвитку в близькоспоріднених мовах / російській та українській / трансформувалася семантика спільнослов"янських слів та з"ясувати найзагальніші закономірності становлення сучасних ЛСВ. Поставлена мета передбачає такі завдання:

- дослідити процес формування семантичних структур визначених слів у російській та українській мовах;
- встановити закономірності їх розвитку в межах тематичних груп і, далі, в межах лексико-граматичних розрядів;

- визначити спільне та відмінне в семантичній еволюції вказаних лексем у російській та українській мовах.

Реферована робота є першою спробою комплексного зіставно-історичного семантичного вивчення спільнослов"янської лексики / основного словникового фонду / російської та української мов. Її наукова новизна полягає також у розкритті найзагальніших закономірностей формування похідних ЛСВ слів різних лексико-граматичних розрядів, у визначенні спільного та відмінного у структурах російських та українських /спільнослов"янських за походженням/ лексем.

Теоретичне значення дослідження - у розкритті тенденцій та закономірностей семантичних змін спільних за походженням слів у близькоспоріднених мовах.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані у вузівських курсах лексикології російської та української мов та історії російської та української літературних мов, у спецкурсі з історичної лексикології, а також для укладання історичних словників і навчальних посібників з історичної лексикології.

Матеріал для дослідження зібраний з етимологічних, історичних і тлумачних словників української та російської мов.

При дослідженні семантики спільнослов"янських слів у двох мовах застосовувалися порівняльно-історичний, зіставний та описовий методи із використанням компонентного аналізу.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження були висвітлені в доповідях на міжвузівській науково-теоретичній конференції " Т.Г.Шевченко і Переяславщина" у Переяслав-Хмельницькій філії Київського державного педагогічного інституту / 1990 р. / , на II Міжнародному семінарі " Сло

в"янська культура в сучасному світі /вивчення і викладання в іншомовній аудиторії/" у Київському державному педагогічному інституті іноземних мов /1991 р./, на всесоюзній науковій конференції "О.О.Потебня - дослідник слов"янських взаємозв"язків" у Харківському державному університеті / 1991 р. /, на обласній науково-практичній конференції "Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали" у Черкаському державному педагогічному інституті /1991 р./, на науково-практичній конференції " Місце та роль Черкаського педагогічного інституту у розвитку вітчизняної науки, освіти й культури" / Черкаси - 1991 р./, на всесоюзній науковій конференції "Філософія. Мова. Культура" у Мінському державному педагогічному інституті іноземних мов / 1991 р./, на республіканській науковій конференції "Проблеми зіставної семантики" / Черкаси - 1992 р./.

З теми дисертації є 9 публікацій.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку основної використаної літератури, списку використаних лексикографічних видань, списку умовних скорочень.

Аналіз лексичних одиниць оформлений у вигляді окремих словникових статей, в яких подане первинне значення слова, простежена його семантика протягом історичного періоду розвитку російської та української мов, встановлена семантична співвідносність обох корелятів у сучасних російській та українській мовах.

У вступі обгрунтовується вибір теми дисертації, визначається її актуальність, новизна, мета й завдання дослідження, теоретичне і практичне значення роботи, формулюються основні положення, які виносяться на захист, а також розкриваються деякі

теоретичні питання, пов"язані з семантичною трансформацією.

У першому розділі аналізуються семантичні зміни праслов"янських іменників у російській та українській мовах. Ці зміни полягають у розвитку систем похідних ЛСВ, у можливій втраті певної їх кількості, а також у заміні основного /праслов"янського/ значення слова одним із його похідних. В основі зміни праслов"янської семеми можуть лежати процеси метафоризації /коготь/кіготь "гострий, загнутий роговий придаток на пальцях багатьох птахів і тварин" < і. - є. *keg-/*kek- "гачок"; грудь/груди " передня частина тулуба від шиї до живота"< і. - є. *gʷrendh "набухати; підвищуватися на землі" та ін./ або метонімізації /кость/кістка "окрема складова частина скелета хребетних тварин та людини"< і. - є. *kes-/*kos-/*kas- "бити,убивати, різати, рубати"; сердце/серце "найважливіший орган кровообігу"< і. - є. *krd- "середина" ; голова/голова "верхня частина тіла людини, верхня чи передня частина тіла тварини, яка містить у собі мозок"<прасл. *golva "череп,шкаралупа" та ін./. Вони призводять до зміни значень близько 35% іменників на позначення частин тіла, тоді коли в інших тематичних групах подібні випадки одиничні.

Досить активною у формуванні сучасних основних значень є спеціалізація первинного ЛСВ /муж/муж, жена/жона, солнце/сонце, облако/оболок, дорога/дорога/, результати якої, як видно з наведених прикладів, не завжди збігаються у російській та українській мовах. Іменник муж/муж змінює основне /спільнослов"янське/ значення у двох мовах по-різному: спеціалізація останнього здійснюється в різних напрямках і дає неоднакові результати як у семантичному плані, так і в стилістичному. Неоднакові результати семантичного розвитку слів можуть бути

викликані змінами у функціонуванні іменника лише в одній мовній системі. Зокрема, розходження в межах значення іменника человек/чоловік пояснюється розширенням праслов"янського ЛСВ слова у російській мові, тоді як українською мовою він успадковується без змін. Спеціалізація як суттєвий семантичний процес при творенні основних значень властива лексемам на означення антропологічних понять.

Спостерігається також невідповідність у функціонуванні спільнослов"янського іменника луна/луна у російській та українській мовах. Його спільнослов"янське значення "місяць; світло" у російській мові зберігається, а в українській замінюється похідним /метафоричним/ "відбиття звукових коливань від перешкоди, коли вони сприймаються окремо від первинних коливань". В обох мовах змінює праслов"янське значення по шістнадцять іменників.

Основні значення спільнослов"янських за походженням слів у двох мовах можуть збігатися, але самі слова в одній мовній системі здатні віддалятися від ядра словникового складу до його периферії. Як правило, їм на зміну приходять інші лексичні одиниці. Так, у тематичній групі "Назви частин тіла людини і тварин" спостерігається стилістична невідповідність лексеми око/око в двох мовах. Прасл. *oko в російській мові витісняється лексемою глаз, але у високому стилі термін око вживається у праслов"янському значенні. По-різному у двох мовах функціонує іменник кожа/кожа: у російській мові він загальновживаний, а в українській зустрічається в діалектах. У літературній мові для передачі його значення вживається слово шкіра.

Саме в тематичній групі "Назви частин тіла людини і тварин" спостерігається найбільше семантичних і стилістичних змін.

Вони відмічаються і в інших групах. Так, різну сферу функціонування у російській та українській мовах мають слова облако/оболок та звезда/звізда.

Досить часто спостерігається міжмовна невідповідність периферійних значень слів. Зокрема, у російській мові іменник облако вживається з метафоричними значеннями "те, що захмарює життя, приносить смуток, тривогу" і "неясний вияв якогось стану, настрою", які не мають українських відповідників у семантичній структурі українського оболок /заст.,поет./. Розходження викликане наявністю українського загальновживаного хмара, який вібрав у себе значення, еквівалентні значенням російського облако. У словах камень/камінь також спостерігається міжмовна невідповідність: українською мовою успадковане значення "одиниця виміру ваги" /заст./, яке втрачене російською; український ЛСВ "жорна млина" не знаходить еквівалента у семантичній структурі російської лексеми камень. Російському ЛСВ "рибальський пристрій" слова дорога немає українського відповідника. Аналогічні випадки розходжень спостерігаються у семантичних структурах іменників земля/земля, вода/вода, лист/лист,семя/сім"я. Вони,як правило, зумовлюються національно-культурними чинниками.

Історичний /динамічний/ аспект дослідження дозволяє зрозуміти механізм становлення великої кількості похідних ЛСВ слів, а також виявити певні /найзагальніші/ закономірності становлення їх сучасної семантики. Похідні ЛСВ, як зазначалося вище, є результатами метафоричних або метонімічних транспозицій. В основі метафоризації лежить семний механізм, який не у всіх випадках однаково спрацьовує. Це залежить від того, чи входять інтегральні семи до складу структури зі значень реальних чи

вичленовуються потенційно - на фоні найзагальніших асоціацій, які не знаходять матеріального вираження в структурі значення.

Метафора та метонімія універсальні в просторі та часі. У досліджуваних словах вони дуже широко відмічаються як у східнослов"янську епоху, так і в пізніші періоди /включаючи й сучасний/.

Домінуючими семантичними елементами, на основі яких стає можливою метафорична транспозиція іменників, є семантичні теми "місце розташування", "форма" і "функція", що втілюються в конкретні семи значень. Ці семантичні теми актуалізуються постійно, протягом ряду епох /від спільнослов"янської до сучасної/. У більшості випадків вони сприяють розвитку аналогічних ЛСВ у російській та українській мовах, але робити висновки про повну еквівалентність цього процесу в двох мовних системах все ж таки не можна, тому що спостерігається певна розбіжність вторинних/зокрема, метафоричних/ семем у семантичних структурах російських та українських слів.

У семантичній структурі кожного іменника можливі метафоричні та метонімічні відношення за аналогією. В семантичній парадигмі різних лексичних одиниць, що входять до складу тематичної групи "Назви частин тіла людини і тварин" , це явище досить активне. Більш того, тут спостерігаються аналогічні семантичні відношення між окремими членами групи, тому названу групу слів з певною мірою умовності можна вважати не тільки тематичною, а й лексико-семантичною. Головна роль у формуванні метафоричних семем іменників належить семантичній темі "форма",решта сем менш активна. Зокрема, тема "місце розташування" відіграє важливу, але не вирішальну роль. Вона спри-

яе розвитку похідних значень не всіх слів, які входять до складу цієї групи, а значної їх частини, головним чином тих, що відбивають полярні позиції просторових відношень /зверху, знизу, всередині, зовні, спереду, ззаду і т.д./. Семантична тема "функція" ще менш активна. При метафоризації іменників можлива також комбінація тем "форма" і "місце розташування", "форма" і "функція".

Уніфікувати всі семеми слів окремих тематичних груп неможливо, тому в багатьох лексичних одиницях виділяються диференційні семи, які формують похідні семеми окремих лексем.

Аналогія в межах метонімічних перенесень має більш регулярний характер, а тому легше узагальнити основні моделі таких транспозицій: частина → ціле і навпаки; суб"єкт, задіяний у процесі → сам процес; знаряддя → продукт; причина → наслідок, сировина → виріб, просторова суміжність та ін. Незважаючи на постійність цих процесів, похідні значення іменників, що входять до складу однієї тематичної групи, як правило, не утворюють тематичної спільності. У межах спільнослов"янських іменників можна вказати найзагальніші напрямки метафоричних перенесень: предмет → предмет, предмет → людина, тварина → людина, фізичне явище → психічне явище.

У семантиці спільнослов"янських слів спостерігається явище, при якому неможливо пояснити певний ЛСЕ однозначно, як результат конкретного семантичного процесу. Його можна інтерпретувати поєднанням різних транспозицій. Подібні явища можна назвати комбінованими семантичними процесами.

Іменнику властиве поєднання метафори та метонімії. Саме так у слова нос/ніс формуються ЛСВ " загострений передній кінець голови / у стерляді / " та " дзьоб птаха": суміжність

у просторі / метонімія / супроводжується подібністю форми / метафора /. Іменник ухо/вухо розвиває розмовне значення " людина, яка прислухається до чужих розмов, щоб передати їх комусь; шпигун ". Воно є результатом метонімічних відношень " частина - ціле ", але в даному випадку не можна повністю ізолювати функціональне перенесення. Аналогічне явище спостерігається при оформленні значення " впливова людина, здатна захистити, підтримати " у слова рука/рука. Тут метонімічне модель "частина - ціле" підсилюється метафоричними відношеннями, викликаними інтегральним семантичним елементом "здатність до дії". У семантичній групі "Назви частин тіла людини і тварин" комбіновані процеси формують похідні семеми слів голова/голова, язык/язик та сердце/серце.

У процесі історичного розвитку спільнослов"янських іменників спостерігаються факти втрати проміжних ЛСВ, які у більшості випадків не ведуть до невмотивованості інших вторинних значень. Це пояснюється радіальним характером полісемії.

Вказані закономірності семантичних змін властиві іменникам як російської, так і української мови.

Другий розділ присвячений дослідженню закономірностей семантичного розвитку прикметників у двох мовах. Ці прикметники утворюють три тематичні групи: "Назви основних кольорів", "Назви форм і величин" і "Назви елементарних якостей та оцінок". Їх семантична трансформація істотно відрізняється від трансформації іменників у першу чергу тому, що вона становить собою дальший ступінь абстрагованості. Творення основної маси похідних ЛСВ прикметників є результатом процесу метафоризації. Метонімічні утворення зустрічаються рідко. В основному вони формуються на моделлю " ознака предмета - сам пред-

мет". Ця модель, як правило, супроводжується конденсацією. Тобто для спільнослов"янських прикметників типовим є комбінований семантичний процес: такий, що поєднує в собі парадигматичний та синтагматичний плани. Коли два слова в синтагмі часто знаходяться поруч, між ними можуть установлюватися відношення атракції, які згодом призводять до стягнення словосполучення у слово. Якщо при цьому значення слова є таким, яким було значення сполуки, а форма його вираження скорочується із двох слів в одне, то в такому випадку можна робити висновок про дію конденсації[I]. Саме таким є ЛСВ "видатні люди" / мн. / прикметника великий / великий та ЛСВ " ті самі / безмінні / коні " російської лексеми долгий, а також семема "який виконує чисту роботу" слова белый/білий і антонімічна їй "який виконує тяжку, брудну роботу" прикметника черный/чорний і т.д.

Як правило, результатами комбінованих семантичних процесів у російських та українських прикметниках є відтінки основних або периферійних метафоричних значень. У більшості випадків вони доповнюють радіальну полісемію ланцюжковою.

Кожна розглянута тематична група прикметників має певні особливості. Зокрема, слова на позначення форм і величин малый/малий, великий/великий, долгий/довгий та полный/повний у структурах основних значень мають семантичні елементи, які для них спільні, тому що саме вони сприяють виникненню більшості похідних ЛСВ слів. Для слова малый/малий таким є семантичний елемент "який не досяг певної міри", для слів великий/великий та долгий/довгий -"який перевершив певну міру", для

[I]Тараненко Л.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. - К.: Наук.думка, 1989.

прикметника полный/повний - "який вміщує в собі велику кількість чого-небудь". У цьому відношенні ізольованим від них є прикметник круглый/круглий, у семантичній структурі якого не так яскраво виражені результати явища аналогії.

Серед п"яти названих слів витіснення основного /спільнослов"янського/ значення похідним спостерігається у двох російських прикметниках /великий,долгий/ та в одному українському / великий /. Російський прикметник великий змінює основне значення: "міцний, сильний, могутній" → "значний за розмірами", останнє, в свою чергу, теж зазнає семантичного зміщення/ "великий за розмірами" → "видатний"/, тоді як в українській мові первинне значення трансформується тільки один раз, чим викликана невідповідність його сучасних семантичних структур у двох мовах.

Слова тематичної групи "Назви основних кольорів" белый/білий, желтый/жовтий, зеленый/зелений змінюють первинне значення ще в індоєвропейський період, і це похідне значення успадковується сучасними семантичними структурами російських та українських слів як основне. Прикметник черный/чорний також успадковується із спільнослов"янським значенням. Периферійні семеми цих слів збігаються у двох мовах.

Прикметники тематичної групи "Назви основних кольорів" мають різну кількість периферійних семем. Найбільше їх у структурі слова черный/чорний, менше - у структурі слова белый/білий/тут немає оцінних ЛСВ, які розвиваються у прикметнику черный/чорний/і найменше у семантичних структурах лексичних одиниць зеленый/зелений та желтый/жовтий, оскільки вони майже не зв"язані з оцінкою.

На відміну від слів, що входить до складу тематичних груп

"Назви форм і величин" і "Назви елементарних якостей та оцінок", спільнослов"янські прикметники на позначення назв основних кольорів великою мірою зазнають не лише метафоричних, а й метонімічних змін.

Широка семантична трансформація властива лексемам, які утворюють тематичну групу "Назви елементарних якостей та оцінок". Ця трансформація головним чином полягає в оформленні розгалуженої системи похідних значень, рідше - у зміні праслов"янських ЛСВ. Так, у російській та українській мовах праслов"янське значення прикметника целый/цілий "здоровий,непошкоджений" відходить на периферію семантичної структури, а його місце займає етимологічно похідний /метафоричний/ ЛСВ "такий, від якого нічого не відділено", що виник на основі спільної семи "не порушений". У російській мові спільнослов"янське значення змінює слово красный, тоді як українське красний успадковує його як основне. Цим викликана невідповідність його вторинних семем у двох мовах. У решти російських та українських слів даної групи спостерігається збіг як основних, так і периферійних значень.

Результати аналізу показують, що етимологічно оцінні прикметники хороший/хороший та красный/красний не зазнають метафоричних та метонімічних зміщень. Усі їх похідні семеми виникають при спеціалізації праслов"янського значення.

У результаті семантичної еволюції спільнослов"янське значення змінює чотири російські прикметники і два українські із шістнадцяти досліджуваних.

У третьому розділі розглядається семантична трансформація дієслів,які об"єднуються в три тематичні групи: "Назви основних дій і процесів", "Назви станів спокою" та лексеми на по-

значення фізіологічних і психічних станів. Семантична трансформація спільнослов"янських дієслів головним чином полягає у розвитку систем похідних ЛСВ, які у більшості випадків залишаються на периферії семантичних структур слів. Рідше спостерігається витіснення і заміна праслов"янського значення похідним /кусать/кусати "хапати, ранити зубами, дзьобом"< прасл. kosati "подрібнювати на частини, відривати"; убивать/убивати "позбавляти життя" < прасл. *biti "ударяти,калатати";говорить/говорити "володіти мовою" < прасл. govor< і.-є.*gou-/*gəu- "галасувати, кричати"/, що є результатом метонімічної або метафоричної транспозиції чи, можливо , спеціалізації первинного ЛСВ.

Шістнадцять російських та українських лексем із дев"ятнадцяти досліджуваних успадковують спільнослов"янський ЛСВ як основний.

При формуванні похідних значень дієслів досить активними є процеси метафоризації та метонімізації. Так, зокрема, підгрупа дієслів руху характеризується значними метафоричними змінами, в основі яких лежать інтегральні семи "динаміка" і "мета", а також спільний семантичний елемент "спрямованість". Саме за такою семантичною моделлю оформляється основна маса похідних семем цих лексем /ЛСВ "переходити на чийсь бік, у чиюсь віру", "литися, точитися, виходити", "падати /про опади/", "привозитися, доставлятися", "розтрачуватися,витрачатися", "текти", "минати / про час /" дієслова идти/йти; ЛСВ "падати" дієслова лететь/летіти та ін./. У лексемах вказаної підгрупи актуалізується також метонімічне перенесення,яке спостерігається при суміжності процесу й можливості його здійснення, а також при просторовій суміжності /ЛСВ "прибува-

ти на певному засобі руху" дієслова приходить/приходити, ЛСВ "їздити, переміщатися по воді або у воді на спеціальних плаваючих засобах; перебувати в плаванні", "служити на судні", "уміти триматися на воді і переміщатися по ній" лексеми плыть/плисти/. Вказані напрямки семантичних змін є активними і при творенні похідних ЛСВ дієслів на означення основних дій і процесів.

У семантичній історії слів есть/їсти, кусать/кусати, пить/пити також домінує метафоризація; метонімізація зустрічається рідше. Важливою рисою останньої є те, що в межах тематичної групи "Назви основних дій" вона формує ланцюжкову полісемію, яка супроводжує радіальну. Названі вище моделі метонімічного перенесення доповнюються ще однією: "елемент процесу - весь процес" /саме так виникає семема "гризти, кусати" лексеми есть/їсти та семема "бенкетувати,пиячити" дієслова пить/пити/. На відміну від підгрупи дієслів руху /переміщення/, у підгрупі слів есть/їсти, кусать/кусати,пить/пити семантична аналогія менш виражена.

Названі особливості метафоричних та метонімічних транспозицій властиві дієсловам обох мов. Результати семантичної трансформації дієслів тематичної групи "Назви основних дій і процесів" в обох мовах збігаються. Виняток становить лише лексема гореть/гоpіти, яка у російській мові розвиває семему "бути ведучим у грі в горілки", що не має українського відповідника. При послабленні етимологічних зв"язків з вихідним ЛСВ вона починає сприйматися як слово-омонім.

Подібне явище спостерігається у семантичній структурі дієслова сидеть/сидіти, що входить до складу тематичної групи слів на означення станів спокою. Так, російське похідне утво-

рення"одержувати перегонкою смолу, дьоготь /сидеть смолу/[1] " сприймається як омонім відносно вихідного ЛСВ; воно не має українського еквівалента. Слова, що означають назви станів спокою, характеризуються досить активною метафоризацією, яка призводить до розвитку аналогічних ЛСВ в різних лексемах; функціонуючи, ці слова можуть синонімізуватися.

Якщо у двох вказаних тематичних групах метонімія супроводжує метафору, формуючи елементи ланцюжкової полісемії, то в словах, які означають назви фізіологічних та психічних станів, вона є основним семантичним процесом і сприяє оформленню ЛСВ, що групуються навколо праслов"янського. Слова вказаної тематичної групи, як правило, успадковують спільнослов"янське значення як основне /крім лексеми говорить/говорити/. Похідні утворення дієслів у двох мовах збігаються. Виняток становить лексема слышать, яка досить активно функціонує у сучасній російській мові і має розгалужену систему похідних семем, а в українській мові зовсім виходить із вжитку: замість неї функціонує праслов"янське за походженням дієслово чути, втрачене російською мовою. Однак, в українській мові є слово слухати, семантична структура якого збігається із структурою російського слушать.

Таким чином, у процесі історичного розвитку дієслів первинне значення змінюють три лексичні одиниці. Крім них, одна виходить із вжитку в українській мові, а в російській продовжує функціонувати. Похідні ЛСВ у двох мовах, як правило, збігаються. Випадки невідповідності зустрічаються рідше.

У загальних висновках подані результати проведеного до-

[1] Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах. - М.; Л., 1962. - Т. XШ. - С. 780.

слідження, головним із яких є положення про те, що в семантичній історії спільнослов"янських іменників, прикметників та дієслів у російській та українській мовах парадигматичні процеси домінують над синтагматичними, а також про те, що характер семантичних змін слів залежить від лексико-граматичного розряду.

За результатами дослідження зроблені узагальнення та висновки, які подані у вигляді положень, що виносяться на захист:

I. Незважаючи на те, що спільнослов"янська лексика, яка входить до складу основного словникового фонду російської та української мов, належить до найбільш статичних елементів мови, у процесі її історичного розвитку відбулися досить помітні семантичні зміни.

2. У семантичній історії спільнослов"янської лексики російської та української мов домінуючими процесами є метафоризація та метонімізація, які формують похідні ЛСВ слів; менш функціонально активною є конденсація. При творенні похідних ЛСВ слова спостерігаються ідентичні семантичні процеси; явище семантичної аналогії властиве також словам окремих тематичних груп.

3. Семантична трансформація слів кожного лексико-граматичного розряду має специфічні особливості. Зокрема, іменнику властиве поєднання метафоризації і метонімізації, прикметнику - метонімізації та конденсації. В дієсловах руху метонімія є засобом формування відтінків значень, тоді як метафора призводить до творення самостійних значень.

4. У словах, основні значення яких не є оцінними, при метафоризації можуть виникати оцінні семеми. У прикметнику цьому сприяє положення слова на кваліфікаційній шкалі; в іменни-

ку і дієслові це залежить від семної структури основного значення: якщо до її складу входить хоч одна сема з позитивним чи негативним смислом, то саме вона сприяє утворенню оцінних значень слів.

5. Між утвореними похідними ЛСВ спільнослов"янських іменників, прикметників та дієслів української та російської мов полісемія має, як правило, радіальний характер. Ланцюжкова полісемія спостерігається лише при зміні основного значення слова у випадках, коли перше його похідне творить кілька значень, а також при формуванні відтінків значень. Втрата у процесі історичного розвитку слова однієї або кількох похідних семем не призводить до втрати семантичних зв"язків між іншими семемами, що пояснюється радіальним характером полісемії.

6. Незважаючи на спільність семантичних процесів у досліджуваних словах російської та української мов, їх результати далеко не завжди можна вважати ідентичними. Невідповідність спостерігається як в межах основних значень слів /так звана міжмовна омонімія/, так і в їхніх периферійних утвореннях. Найбільша частка розходжень основних значень слів російської та української мов припадає на прикметник /19%/, менша - на іменник /5%/. Основні значення проаналізованих дієслів у двох мовах збігаються.

Основні положення дисертації висвітлені в таких публікаціях:

I. Структурно-функціональний аналіз метафори у творах Т.Г.Шевченка //Т.Г.Шевченко і Переяславщина: Тези доп. - Переяслав-Хм., 1990.- С. 223-225.

2. Етимологія у факультативному курсі мови //Рус.яз. и лит. в сред.учеб.заведениях УССР.- 1990.- № 8. - С. 76-77 / рос. мовою/.

3. Про семантичну трансформацію спільнослов"янських слів у російській та українській мовах //Материалы II Международного семинара "Славянская культура в современном мире /изучение и преподавание в иноязычной аудитории/: Тез. докл. - К., 1991. - С. 179 /рос.мовою/.

4. Коли значення міняються місцями /Семантична історія слова живіт і його синонімів/ //Рус.яз. и лит. в сред. учеб. заведениях УССР. - 1991. - № 6. - С. 77 -78 /рос.мовою/.

5. Про семантичні зміни спільнослов"янської групи "частини тіла" у російській та українській мовах // А.А.Потебня - исследователь славянских взаимосвязей: Тез.докл. -Харьков, 1991. - С. 88 - 90 / рос.мовою/.

6. Контекстна реалізація значень праслов"янських слів у поетичній творчості Т.Г.Шевченка //Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доп.- Черкаси, 1991. - С. 68 - 70.

7. Порівняльно-історичний аспект проблеми семантики //Місце та роль Черкаського педагогічного інституту у розвитку вітчизняної науки, освіти й культури: Тези доп. - Черкаси, 1991.- С. 66 - 68.

8. Семантика спільнослов"янських прикметників у російській та українській мовах //Проблеми зіставної семантики: Матеріали респ.конф. - К.; Черкаси, 1992. - С. 56-58 /рос.мовою/.

9. Око /Семантична історія слова у російській та українській мовах/ //Рус.яз. и лит. в сред. учеб.заведениях УССР. - 1992. - № 9-10. - С. 61 /рос.мовою/.

П'ідписано до друку 30.09.1993 р.Офсет.Ц.Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Т.р. 100 пр.Зам. 316. Безкоштовно.
ЮОЦ УДПУ ім.К.Д.Ушинського, м.Одеса, вул.Старопортофранківська, 9

Атеистическое воспитание — необходимая состав часть коммунистического воспитания. Объективны субъективные факторы атеистического воспитания. Укр ление материальных и духовных основ социалистическ образа жизни — объективно условие эффективно атеистического воспитания. Необходимость комплексн подхода в атеистическом воспитании как составной ча формирования всесторонне развитой личности нов человека.

Система атеистического воспитания и ее основ черты. Единство и взаимосвязь идейного, методическ и организационного аспектов атеистического воспитан Организация атеистического воспитания на различн уровнях (в трудовых коллективах, районах, город областях и т. п.). Партийное руководство атеистическ воспитанием. Методы атеистического воспитания: раз тие социальной активности трудящихся, развитие систе